

УДК 34.07

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ

Анна МІСЬКЕВИЧ,

здобувач кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету

SUMMARY

In this article the author presents the analysis of legislative recognition and scientific definitions of the “social protection” and “social welfare provision”, and their relationship. The author makes an analysis of the main characteristics of the term “social protection” and on the basis of the essential characteristics and features offers its own definition of the term “social protection”. In addition, the author analyzes characteristic features of the term “administrative services”. Based on the identified major signs of the terms “social protection” and “administrative services” the author defines the peculiarities of administrative services in the sphere of social protection and makes an attempt to define this term.

Key words: administrative services, administrative services in the sphere of social protection, social protection, social welfare provision.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснюється аналіз законодавчого закріплення та наукового визначення термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення», а також їх співвідношення. Автор робить аналіз основних ознак терміну «соціальний захист» і на основі виявлених сутнісних ознак та особливостей пропонує власне визначення терміну «соціальний захист». Крім того, аналізуються характерні риси терміну «адміністративні послуги». На основі виявлених основних ознак термінів «соціальний захист» та «адміністративні послуги» визначено особливості адміністративних послуг у сфері соціального захисту та надається власне визначення цьому терміну.

Ключові слова: адміністративні послуги, адміністративні послуги у сфері соціального захисту, соціальний захист, соціальне забезпечення.

Постановка проблеми. Тривалий процес становлення української державності, реформування в соціальній та економічній системах, політичний популяризм та, зрештою, політичні кризи, призводили до неодноразових намагань здійснити докорінні зміни у сфері надання адміністративних послуг щодо соціального захисту населення. Проте в цілому результати таких змін характеризувалися несистемністю, відсутністю єдиного підходу до визначення концепції реформи та, зокрема, мали наслідком відсутність адекватної адаптації в сучасне ринкове становище та незавершений характер. Однією з причин таких наслідків є відсутність законодавчого закріплення понятійного апарату основних категорій у цій сфері.

Окремі аспекти проблеми дослідження понятійного апарату у сфері надання адміністративних послуг соціального захисту населення досліджували В. Авер'янов, К. Афанасьєв, Б. Борисов, І. Голосніченко, В. Долечек, В. Євдокименко, Р. Калюжний, С. Ківалов, В. Кудря, Т. Коломоєць, Є. Куріній, Р. Куйбіда, І. Лазарєв, Є. Легеза, О. Люхтергандт, Н. Нижник, О. Панкевич, О. Пастух, П. Рабінович, В. Тимошук, О. Харитонова, Б. Шльоєр, та інші. Однак, враховуючи відсутність однозначного підходу до визначення поняття «адміністративні послуги у сфері соціального захисту населення», метою цієї статті є аналіз сутності термінів «соціальний захист», «соціальне забезпечення», «адміністративні послуги» та визначення поняття, сутності та ознак терміну «адміністративні послуги у сфері соціального захисту».

Вклад основного матеріалу. Проголосивши на конституційному рівні державу соціальною (стаття 1 Конституції України), законодавець закріпив соціальну орієнтованість політики держави, підкресливши значимість

людини, а також її гідності та честі як найвищої соціальної цінності (стаття 3 Конституції України) [1].

З метою практичної реалізації конституційно закріплених положень державою передбачено соціально-орієнтовану політику у сфері соціального захисту та соціального забезпечення населення, головні аспекти якої відображено в Конституції України, законах України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року, «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року, «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 року, «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 року та інших правових актах. При цьому в зазначених нормативно-правових актах відсутня однозначна визначеність застосування понятійного апарату соціального захисту та соціального забезпечення, унаслідок чого такі категорії тлумачаться здебільшого як синоніми, хоча й мають різну сутність та ознаки.

Такий процес змішування понять відбувся внаслідок закономірного історичного процесу. Так, за радянських часів у результаті недостатніх теоретичних розробок використовувався термін «соціальне забезпечення» в його широкому розумінні. Такий термін підкреслює специфіку централізованого планування господарства в системі організації соціального захисту [2, с. 12]. В умовах переходу України на шлях розвитку ринкової економіки такий термін не відображає всю сукупність соціально-економічних відносин, що належать до сфери соціального захисту. Тому все частіше термін «соціальний захист» замінює термін «соціальне забезпечення».

Одне з вдалих визначень терміну «соціальний» міститься в словнику В. Даля, відповідно до якого наголошується на характеристиці цього поняття як такого, що пов'язане з громадськістю та характеризує спільне життя, взаємні обов'язки громадянського побуту [3, с. 284].

Науковці та дослідники, намагаючись дати визначення поняттю «соціальне забезпечення», визначили цей термін так:

– сукупність заходів (сукупність соціально-економічних заходів, що скеровані на забезпечення матері та дитини, громадян похилого віку та у випадку непрацездатності, підкреслюючи медичне обслуговування та лікування як один із важливих засобів профілактики та відновлення працездатності [4, с. 30–34]);

– сукупність суспільних відносин (з одного боку, між громадянами, а з іншого – органами державної влади та місцевого самоврядування, а також організаціями щодо надання громадянам за рахунок спеціальних фондів чи бюджетних коштів пенсій, медичної допомоги, інших видів забезпечення за умови настання таких життєвих обставин, що тягнуть за собою втрату чи зниження доходу, малозабезпеченість, бідність [5, с. 58]);

– види та форми матеріального забезпечення (що надаються на передбачених законодавством чи договором умовах зі спеціально створених для цих потреб фондів особам, які не мають достатніх до існування засобів через життєві обставини, незалежні від їхньої волі [6, с. 25]);

– правову форму матеріального забезпечення (у старості, у разі непрацездатності, настання інвалідності чи хвороби, у випадку втрати годувальника та за інших умов, встановлених законом [7, с. 14] тощо);

– організаційно-правову діяльність держави (щодо обслуговування, матеріального забезпечення та соціального утримання, а також надання медичної допомоги за рахунок спеціально створених джерел фінансування особам, які зазнали соціального ризику, унаслідок чого втратили здоров'я та/або засоби до існування та не можуть матеріально забезпечувати себе та своїх утриманців [8, с. 37–39]);

– матеріальне забезпечення й обслуговування громадян (безоплатне, тобто безеквівалентне, або на пільгових умовах матеріальне забезпечення та обслуговування громадян, у яких виникла в цьому потреба, у передбачених законодавством випадках за рахунок соціального страхування, виплат із державного та місцевих бюджетів [9, с. 10]);

– форма розподілу матеріальних благ (в обмін на витрачену працю, метою якої є задоволення життєво необхідних особистих фізичних, соціальних чи інтелектуальних потреб усіх членів суспільства з метою охорони здоров'я, а також нормального відтворення робочої сили за рахунок спеціально створюваних у суспільстві фондів, у випадках і на умовах, установлених у соціальних нормах, у тому числі правових [10, с. 22]) тощо.

Відзначимо також, що відсутня єдина думка та єдиний підхід щодо тлумачення поняття соціального захисту.

Окреслюючи права людини, у Конституції України передбачено право громадян України саме на соціальний захист та роз'яснено, що таке право включає право на їх забезпечення у випадках, передбачених законом (стаття 46 Конституції України) [1].

На законодавчому рівні термін «соціальний захист» застосовується під час визначення конкретних випадків соціальних ризиків. Наприклад, у Законі України від 20 грудня 1991 року «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» визначено поняття «соціальний захист військовослужбовців»

як «діяльність (функції) держави, що спрямовується на встановлення системи соціальних і правових гарантій, які забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод військовослужбовців, а також задоволення їх матеріальних і духовних потреб з урахуванням їх статусу в суспільстві, особливого виду службової діяльності з метою підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі». Додатково закріплено, що це право на забезпечення військовослужбовців на випадок незалежної від них обставини повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, на випадок втрати годувальника, безробіття або в старості, а також в інших передбачених законом випадках (стаття 1) [11].

У Законі України від 20 грудня 1991 року «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» соціальний захист інвалідів визначається «складовою діяльністю держави у сфері забезпечення реалізації нарівні з іншими громадянами прав і можливостей інвалідів та полягає в матеріальному забезпеченні шляхом надання пенсії, державної допомоги, інших виплат, а також пільг, соціальних послуг, здійсненні реабілітаційних заходів, забезпеченні стороннього догляду або встановленні опіки (піклування)» (стаття 4) [12].

Таким чином, аналіз законодавства України свідчить, що здебільшого законодавець визначає термін «соціальний захист» як діяльність держави, одну з її функцій.

Правова доктрина має різноманітний підхід до теоретико-методологічного визначення поняття «соціальний захист». Зокрема, такий термін визначається так:

– функція держави (яка у свою чергу піклується про матеріальне забезпечення всіх непрацездатних громадян [13, с. 4]);

– діяльність держави (та органів місцевого самоврядування, громадських організацій, підприємств щодо створення сприятливих умов навколишнього середовища, здійснення допомоги сім'ї, охорони дитинства та материнства, здоров'я громадян, праці, а також забезпечення професійної підготовки громадян, зайнятості населення, регулювання доходів населення, забезпечення громадян житлом тощо. Тобто соціальний захист визначається практичною діяльністю держави щодо реалізації визначених нею основних напрямів соціальної політики [14, с. 5]. Також як організаційно-правова діяльність держави, що спрямовується на матеріальне забезпечення громадян на випадок настання обумовлених законодавством соціальних ризиків [15, с. 93–94]);

– система законодавчих, економічних, соціальних та соціально-психологічних гарантій (що класифікуються за працездатністю та вразливістю категорій населення, що потребують захисту. Так, зазначені гарантії надають працездатним особам рівні умови для покращення свого добробуту, але за рахунок особистого трудового внеску, а непрацездатним і соціально незахищеним категоріям населення, наприклад дітям, молоді, яка навчається, інвалідам, – переваги в користуванні загальносуспільними споживчими фондами, у прямій матеріальній підтримці або шляхом зниження податків [16, с. 70–71]);

– обов'язок суспільства (який реалізує держава щодо утримання в особливих випадках конкретної категорії громадян особливими засобами за рахунок суспільства» [17, с. 81]) тощо.

Для найбільш вдалого визначення терміну «соціального захисту» необхідно визначити сутність цього поняття та основні ознаки.

По-перше, правова реалізація соціального захисту відбувається через вчинення конкретної сукупності дій. З огляду на тлумачення поняття «захист» у контексті розглядуваної категорії – це дія в значенні захистити, захищати [18, с. 379]. Таким чином, надаючи визначення терміну «соціальний захист», не доречно визначити його як систему гарантій [16, с. 70–71], обов'язок суспільства [17, с. 81], систему принципів, методів, законодавчо встановлених державою економічних, соціальних і правових засобів, соціальних гарантій [19, с. 7, 12] тощо. Враховуючи зазначене, погоджуємось із законодавчим підходом методологічного визначення терміну «соціальний захист» як однієї зі складових діяльності держави.

По-друге, визначення суб'єкта реалізації соціального захисту населення. Вважаємо, що в силу визначення держави соціальною саме держава повинна здійснювати дії і щодо забезпечення соціального захисту її громадян та населення. Таку діяльність держава здійснює в передбаченій законодавством спосіб шляхом наділення відповідними повноваженнями органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій, підприємств тощо.

По-третє, характер дій, який полягає в реалізації сукупності взаємодіючих суспільно-державних заходів правового, фінансово-економічного, організаційного та іншого характеру, спрямованих на забезпечення ефективності діяльності суб'єктів публічної адміністрації у сфері соціального захисту населення.

По-четверте, метою реалізації соціального захисту населення вбачається забезпечення ефективного функціонування суспільства, запобігання збоїв, завад у соціальній сфері шляхом створення для працездатних громадян належних умов для забезпечення своїх духовних і соціально-економічних потреб; гарантованого забезпечення громадянам, які потребують соціальної допомоги, рівня життя не нижче від прожиткового мінімуму тощо.

П'ятою ознакою, що характеризує сутність поняття «соціальний захист», є спеціальні умови та підстави його реалізації. Спеціальними умовами застосування норм соціального захисту населення є настання соціального ризику. Перелік випадків, настання яких зумовлює здійснення заходів соціального захисту, має бути нормативно чітко окреслений. Прикладами таких соціальних ризиків може бути втрата роботи, хвороба, старість, інвалідність, природні катаклізми тощо. Підставами реалізації соціального захисту є власне волевиявлення суб'єкта, який його потребує. Право на соціальний захист не реалізується автоматично під час настання соціального ризику. Задля отримання соціального захисту особа має визначити, чи бажає скористатись наданим правом та офіційно в установленій законодавством України спосіб повідомити державу в особі уповноважених на те органів про намір реалізувати своє право.

Останньою ознакою є чітко визначене коло осіб, які мають право на соціальний захист. До таких осіб законодавством України, зокрема, віднесено інвалідів, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, інших осіб. Натомість під час визначення терміну не можна встановлювати вичерпний перелік осіб, які мають право на соціальний захист, оскільки в умовах розвитку він має тенденцію до зміни (наприклад, виникнення нової категорії осіб – учасників антитерористичної операції), що постійно потребуватиме внесення змін, поправок чи доповнень у силу тих чи інших подій у суспільстві.

До того ж вважаємо закріплення в статті 46 Конституції України надання права на соціальний захист лише громадянам України звужує права інших осіб, зокрема біженців, осіб без громадянства, які також потребують соціального захисту. Поряд із цим така норма підкреслює, що правом на соціальний захист наділені лише фізичні особи.

Таким чином, враховуючи основні ознаки, пропонуємо визначити термін «соціальний захист» як діяльність держави в особі уповноважених органів зі здійснення системи заходів, спрямованих на реалізацію волевиявлення людини щодо належного їй права на створення оптимальних умов життя та забезпечення соціально-економічних та духовних потреб у випадку настання соціального ризику за умов, підстав та в спосіб, що визначені законодавством України.

У жодному разі не можна применшувати таких характеристик соціального захисту, як коло суб'єктів, які мають право на соціальний захист, та коло суб'єктів, які законодавчо наділені кореспондуючим праву обов'язком надання такого захисту; форма такої діяльності (наприклад, у вигляді матеріальної допомоги, пільг, субсидій, проведення заходів із працевлаштування та матеріально-побутового обслуговування тощо); джерело фінансування та інші. Проте такі характеристики потребують більш детального визначення на нормативному рівні, наприклад у спеціальному Законі України «Про соціальний захист населення».

Конституційно закріпленому праву громадян на соціальний захист кореспондує обов'язок держави здійснювати заходи щодо забезпечення та належного дотримання такого захисту. Одним з інструментів реалізації такого обов'язку держави є надання адміністративних послуг у цій сфері. Надання таких послуг займає одне з ключових місць у системі способів забезпечення реалізації прав, свобод та інтересів осіб у публічній сфері.

Термін «адміністративна послуга» визначається на законодавчому рівні в Законі України від 6 вересня 2012 року «Про адміністративні послуги» як «результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи відповідно до закону» (стаття 1) [20].

Серед особливостей, що відрізняють адміністративні послуги від цивільно-правових чи господарських послуг (договорів), виділяють такі: а) суб'єктами надання адміністративних послуг є виключно органи владних повноважень (органи державної влади; органи місцевого самоврядування; уповноважені державні підприємства, установи, організації) у межах, визначених законом; б) надання адміністративних послуг спрямоване на створення умов для реалізації фізичними чи юридичними особами їхніх прав, свобод та інтересів через вирішення відповідних процедурних питань; в) джерелом надання адміністративних послуг є кошти державного чи місцевого бюджетів, тобто надання таких послуг має бути безоплатним; г) компетенція органів владних повноважень та стандарти надання певного виду послуг повинні бути законодавчо визначені, оскільки такі органи можуть діяти виключно в межах повноважень та в спосіб, що передбачений законодавством України. У свою чергу, не можна вимагати від органу влади надати адміністративну послугу, якщо її надання законом не передбачено; г) для отримання адміністративних послуг суб'єктам звернення

необхідно виконати певні вимоги, що визначені законом. Так, отримати адміністративну послугу можливо за умови дотримання передбачених законодавством вимог. У випадку невиконання хоча б однієї з вимог орган відмовляє в наданні послуги.

Необхідно підкреслити, що інші ознаки (наприклад, надання послуг за зверненням осіб, оплатність, згода сторін, зручність, вчасність та простота процедури) носять характер загальних, тобто таких, що притаманні й іншим видам послуг, зокрема цивільно-правовим, господарським, будівельним, медичним, транспортним тощо.

На жаль, чинними нормативно-правовими актами нашої держави, зокрема законодавчими, не закріплено визначення терміну «адміністративні послуги у сфері соціального захисту населення». При цьому в частині 2 статті 11 Закону України від 6 вересня 2012 року «Про адміністративні послуги» закріплено принцип надання адміністративних послуг у сфері соціального забезпечення громадян на безоплатній основі (стаття 11) [20]. Отже, ця норма є прикладом відсутності єдності вживання термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення», а також прикладом синонімічного вживання термінів, відмінних за змістовим значенням, як обгрунтовано вище. А тому вважаємо за доцільне використання з урахуванням положень статті 46 Конституції України саме терміну «адміністративні послуги у сфері соціального захисту населення».

У частині 2 статті 11 Закону України від 6 вересня 2012 року «Про адміністративні послуги» законодавець слушно обмежує реалізацію ознаки платності послугами, що надаються у сфері соціального захисту, підкреслюючи особливий статус осіб-споживачів послуги. Такий підхід повною мірою відповідає соціально-орієнтованій політиці держави. Однак у такому випадку знову постає важлива проблема: відсутність визначення терміну «адміністративна послуга у сфері соціального захисту», що є суттєвим недоліком у правовому полі на сьогодні.

Враховуючи суттєві ознаки категорій «соціальний захист» та «адміністративні послуги», можна окреслити особливості, що характеризують поняття «адміністративні послуги у сфері соціального захисту», оскільки кожна група адміністративних послуг, зокрема, і в цій сфері має власні формальні та змістовні ознаки [21, с. 127].

По-перше, такі послуги передбачають діяльність держави в особі уповноважених органів. По-друге, таким відносинам притаманне специфічне коло споживачів послуг, що має бути чітко визначено нормативними актами держави (бажано, на законодавчому рівні). З огляду на сутність поняття «соціальний захист» споживачами адміністративних послуг у цій сфері можуть бути тільки фізичні особи. Щодо правового статусу таких осіб Конституцією України право на соціальний захист забезпечено лише громадянам, що наразі звужує право на соціальний захист іноземців, осіб без громадянства, біженців, у тому числі шляхом отримання адміністративних послуг, підкреслюючи значимість для держави її громадян. Тому вважаємо за доцільне в понятті вживати слово не «громадяни», а «особи» з метою усунення подальших протиріч за умови розширення кола споживачів послуг за правовим статусом. По-третє, особливістю адміністративних послуг у сфері соціального захисту є їх безоплатність для споживачів.

Також однією з особливостей адміністративних послуг у сфері соціального захисту населення є умовний

характер (специфічні умови, за яких в особи виникає право на отримання послуги в цій сфері). Наприклад, за адміністративними послугами у сфері містобудування (присвоєння поштової адреси об'єкту нерухомого майна; надання будівельного паспорта забудови присадибної, дачної, садової земельної ділянки; видача витягу з Державного реєстру сертифікованих інженерів-геодезистів; оформлення паспорта прив'язки тимчасової споруди для провадження підприємницької діяльності; видача будівельного паспорта на забудову земельної ділянки тощо) особа-споживач має право звернутися в будь-який період життя. Тобто в цій сфері надання адміністративних послуг не передують обов'язкові специфічні умови. Натомість адміністративна послуга у сфері соціального захисту надається за умови настання передбаченого законодавством випадку соціального ризику. Для прикладу зазначимо, що не будь-яка особа має право на отримання адміністративної послуги у сфері соціального захисту, а лише та, яка, наприклад, досягла віку непрацездатності або набула статусу інваліда та інші.

Ще однією особливістю адміністративних послуг у сфері соціального захисту населення вважаємо їх превентивний характер. Так, наприклад, підрозділами міліції громадської безпеки надаються, зокрема, такі адміністративні послуги, як видання ліцензій на провадження діяльності, пов'язаної з відкриттям та функціонуванням стрілецьких тирів, стрільбищ невійськового призначення, мисливських стендів; реєстрація газових пістолетів і револьверів та патрони до них, що заряджені речовинами сльозоточивою та дратівної дії. Такі адміністративні послуги підтверджують дотримання особою-заявником державних стандартів або її бажання скористатись своїм правом. Натомість адміністративні послуги у сфері соціального захисту надаються виключно з метою запобігати збоєм у нормальному функціонуванні життя людини та порушенню її прав на випадок виникнення соціального ризику.

З урахуванням означених особливостей пропонуємо визначити поняття «адміністративні послуги у сфері соціального захисту» як безоплатну діяльність держави, результатом якої є здійснення суб'єктом надання адміністративних послуг владних повноважень у формі системи заходів, спрямованих на реалізацію волевиявлення особи щодо належного їй права на створення оптимальних умов життя та забезпечення соціально-економічних і духовних потреб, а також у випадку настання соціального ризику за умов, підстав та в спосіб, що визначені законодавством України.

Висновки. Закріплення на конституційному рівні функції держави із соціального захисту її громадян є прогресивним кроком на шляху реалізації соціально-орієнтованої політики держави. Не менш важливим кроком із боку державної влади є прийняття Закону України «Про адміністративні послуги», оскільки законодавчо закріплено реалізацію однієї з функцій держави – сервісного обслуговування її громадян.

Однак до питання теоретико-практичних умов реалізації цих функцій слід підходити комплексно, зокрема через визначення особливостей надання адміністративних послуг населенню в різних сферах суспільного життя та передусім через механізм надання адміністративних послуг. Для запровадження в діяльності держави реально функціонуючого механізму надання адміністративних послуг у сфері соціального захисту необхідно керуватись єдиними теоретичними засадами, у тому числі щодо розуміння понять та ознак таких послуг у цій сфері.

Список використаної літератури

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Андреев В. Право социального обеспечения в СРСР : учебник / В. Андреев. – М. : Юридическая литература, 1987. – 352 с.
3. Даль В. Толковый словарь великорусского языка : в 4 т. / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1981–. – Т. 1. – 1981. – 959 с.
4. Андреев В. Правовые проблемы социального обеспечения в СССР / В. Андреев // Советское государство и право. – 1967. – № 2. – С. 30–34.
5. Шайхатдинов В. Система социальной защиты и обеспечения населения современной России : [учебн. пособие] / В. Шайхатдинов. – Екатеринбург, 1999. – 325 с.
6. Сташків Б. Поняття права соціального забезпечення / Б. Сташків // Право України – 2000. – № 5. – С. 24–26.
7. Аралов В. Социальное обеспечение в СССР / В. Аралов, А. Левшин. – М. : Госполитиздат, 1959. – 95 с.
8. Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять / Н. Болотіна // Право України. – 2000. – № 4. – С. 37–39.
9. Бойко М. Право соціального забезпечення України : [посібник] / М. Бойко. – К. : Олан, 2004. – 312 с.
10. Иванова Р. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР / Р. Иванова. – М. : Юрид. лит, 1986. – 176 с.
11. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 15. – Ст. 190.
12. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні : Закон України від 21 березня 1991 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 21. – Ст. 252.
13. Сирота І. Право пенсійного забезпечення в Україні : [курс лекцій] / І. Сирота – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 288 с.
14. Шайхатдинов В. Право социального обеспечения Российской Федерации : [учебное пособие] / В. Шайхатдинов. – Екатеринбург, 1996. – 421 с.
15. Устинов С. Співвідношення термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» в законодавстві України / С. Устинов // Юридична наука і практика. – 2011. – № 2. – С. 90–95.
16. Шебанов А. Некоторые вопросы нормативных актов в связи с систематизацией советского законодательства / А. Шебанов // Советское государство и право. – 1960. – № 7. – С. 140–142.
17. Мельник К. Соціально-правовий захист працівників органів внутрішніх справ (проблеми теорії та практики) : дис. ... канд. юрид. наук / К. Мельник. – Х., 2003. – 202 с.
18. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
19. Князька Л. Адміністративно-правове регулювання в галузі соціального захисту населення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Л. Князька. – К., 2010. – 17 с.
20. Про адміністративні послуги : Закон України від 6 вересня 2012 року // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 32. – Ст. 409.
21. Адміністративна процедура та адміністративні послуги Зарубіжний досвід і пропозиції для України / автор-упорядник В. Тимошук. – К. : Факт, 2003. – 496 с.